

بررسی تطبیقی آیات تقیه در تفاسیر فریقین

* محمدصادق محسن‌زاده

** محمدعلی رضایی اصفهانی

چکیده

تقیه در لغت به معنای حفظ و نگهداری و در اصطلاح به معنای مخفی نمودن حق و واقعیت از دیگران یا اظهار خلاف آن، به جهت مصلحتی مهم‌تر از مصلحت اظهار حق می‌باشد. تقیه یکی از مقولات عرفی است که انسان‌ها در طول تاریخ حیات خویش، برای حفظ موجودیت در برابر بیگانگان و مهاجمین، در هنگامی که توان و نیروی مقابله با آنان را نداشته‌اند، بدان عمل نموده‌اند. تقیه از روش‌های عقلایی و مورد تأیید شریعت اسلامی است که از جمله دلایل مشروعيت آن آیات ۲۸ سوره آل عمران و ۱۰۶ سوره نحل است. گرچه برخی تقیه را ساخته مذهب تشیع و جزء باورهای شیعی دانسته‌اند اما رجوع به منابع تفسیری و فقهی سایر مذاهب اسلامی، حکم به مشروعيت تقیه و عمل بر پایه آن دارد، افزون بر اینکه تقیه پیش از آنکه دارای جواز شرعی باشد، دارای جواز عرفی و عقلی است.

واژگان کلیدی

آیه ۲۸ سوره آل عمران، آیه ۱۰۶ سوره نحل، تقیه، مشروعيت تقیه، تفسیر تطبیقی.

ghoran251@gmail.com

rezaee@quransc.com

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۱/۹/۲۳

* دانشجوی دکتری مطالعات تطبیقی مذاهب اسلامی دانشگاه ادیان و مذاهب.

** دانشیار جامعه المصطفی ﷺ العالمیه.

تاریخ دریافت: ۱۳۹۱/۶/۷

طرح مسئله

انسان جهت حفظ خویش در برابر بیگانگان و مهاجمین - هنگامی که توان و یارای مقابله با آنان را ندارد - چاره‌ای جز گزیدن راه بهتر ندارد. ازین‌رو برای حفاظت از جان و مال و ناموس خویش به تقیه رو آورده است.

تقیه به عنوان یک تاکتیک عمومی و شیوه معقول جهت حفاظت از هر ضرر و خطری، پیش از آنکه ریشه در نصوص و شرع مقدس اسلام داشته باشد، ریشه در عقل و فطرت آدمی دارد. با ظهور شریعت مقدس اسلام، نه تنها مسئله تقیه با چالش و مشکل مواجه نگردید بلکه به عکس با آغوش باز پیشوایان اسلام و متفکران مسلمان روبرو شد و به عنوان یک سپر پولادین در برابر هجمات دیگران و چالش‌های زمانه، مورد قبول واقع گردید.

شباهات بسیاری از سوی جریان وهابیت و برخی مغربان از فرق و مذاهب اسلامی و غیر اسلامی، تحت عنوان تقیه شباهای از نفاق و دروغ، به قصد هجمه به مشروعیت تقیه وارد شده است و شیعه اثنا عشری به مراعات تقیه مشهور گردیده است. در اینجا این سؤال مطرح می‌شود که آیا تقیه فقط به شیعه اختصاص دارد؟ با توجه به وجود آیات دلالت‌کننده بر تقیه دیدگاه مفسران و فقهاء فریقین درباره تفسیر این آیات چیست؟

مفهوم شناسی تقیه

۱. از نظر لغوی

تقیه مصدر فعل «تَقَيَّ» و ریشه آن «وقی» به معنای «حفظ و نگهداری» می‌باشد. (ابن‌فارس، بی‌تا: ۶ / ماده وقی) از نظر ابن‌منظور واژه تقیه مصدر ثالثی مزید و به معنای بر حذر کردن می‌باشد. (ابن‌منظور، ۸: ۱۴۰۸ / ۱۵: ۱۴۰۱)

۲. از نظر اصطلاحی

یک. در اصطلاح امامیه

از نظر شیخ مفید تقیه عبارت است از: «کتمان حق و پوشاندن عقیده خود و ترک مخالفت با مخالفان در مواردی که متضمن زیانی در دین یا در دنیا باشد.» (مفید، ۱۳۶۳: ۱۱۵)

شهید اول در تعریف تقیه می‌نویسد: «الْتَّقِيَةُ مُجَامِلَةُ النَّاسِ مَا يَعْرُفُونَ؛ وَ تَرْكُ مَا يَنْكُرُونَ، حَذْرًا مِنْ عَوَالِهِمْ (مکی العاملی، ۱۹۸۰: ۲ / ۱۵۵)؛ تقیه، همراهی و هم کلامی با مردم در آنچه عقیده دارند و

ترک آنچه منکرند به خاطر دوری از شرور آنها می‌باشد.»

شهید اول با بیان عبارت «**حَذِّرَاً مِنْ غَوَائِلِهِمْ**» در صدد بیان علت برای تقیه می‌باشد که می‌تواند

شامل ضررهاي جانی و مالی و آبرویی گردد.

امام خمینی قده نیز در تعریف تقیه می‌گوید:

تقیه آن است که انسان حکمی را برخلاف واقع بگوید یا عملی را بر خلاف میزان شریعت انجام دهد که به جهت حفظ کردن خون یا ناموس یا اموال خود یا دیگری باشد. (امام خمینی، ۱۳۶۳: ۱۲۸)

دو. در اصطلاح اهل سنت

مالك بن انس، پیشوای مذهب مالکی تقیه را پنهان نمودن **غیر آنچه** که اظهار می‌کند، می‌داند (مالك بن انس، ۱۳۸۲: ۱ / ۲۲)

سرخسی حنفی نیز درباره تقیه می‌نویسد: «تقیه عبارت از این است که انسان به آنچه اظهار می‌کند جان خویش را حفظ کند هرچند خلاف آن را در دل پنهان کرده باشد.» (سرخسی، ۱۴۰۶: ۲۴ / ۴۵)

ابن حجر عسقلانی تقیه را «پرهیز از اعتقادات درونی و غیره در نزد دیگری» می‌داند. (ابن حجر، ۱۴۰۶: ۱۲ / ۱۳۶)

مراغی مصری در تعریف تقیه می‌نویسد:

تقیه آن است که انسان چیزی را که خلاف حق است برای حفظ خود از ضرر دشمنان که به جان یا آبرو یا مال وی برگشت می‌کند؛ بگوید یا انجام دهد. (مراغی، ۱۹۸۵: ۳ / ۱۳۷)

سه. تعریف برگزیده

با توجه به تعاریف شیعه و سنی از تقیه، روش می‌شود که همگان بر مفهوم واحدی اتفاق نظر داشته و چندان اختلاف اساسی و ریشه‌ای در آنها یافت نمی‌شود و نقطه اشتراک تعاریف فوق «پنهان نمودن عقیده و اظهار چیزی خلاف آن» است.

با در نظر گرفتن این نقطه مشترک، می‌توان در تعریف تقیه چنین گفت: «تقیه، مخفی نمودن حق از دیگران یا اظهار خلاف آن است به جهت مصلحتی که مهم‌تر از مصلحت اظهار حق می‌باشد.»

بر این اساس در هنگام تقيه، نباید پایبندی قلبي و درونی به آن اعتقاد یا عمل مخالف حق، وجود داشته باشد بلکه باید اعتقاد به خلاف آن داشته باشد و اين، نقطه افتراق تقيه و نفاق است که بر عکس يكديگر است.

تقسيمات تقيه

تقيه در مذهب شيعه از مهمترین قواعد فقهی است که فروع و بحث های فراوانی را دربر گرفته است. از اين رو تقسيمات متعددی برای آن ذکر شده است:

(الف) به اعتبار ذات تقيه؛ امام خميني با استفاده آيات و روایات آن را به چهار قسم «خوفی»، «مداراتي»، «كتمانی» و «اکراهی» تقسيم می کند. (امام خميني، ۱۳۷۸: ۱۰ - ۷)

(ب) به اعتبار اركان تقيه؛ چنان که امام خميني تقيه را مشكل از سه ركن می داند: ۱. متقي (تقيه کننده)، ۲. متقي منه (تقيه شده از او) و ۳. متقي فيه (عمل تقيه ای).

هر يك از اين اركان به اقسام مختلفي تقسيم می شود. (همان)

(ج) به اعتبار حكم تقيه؛ فقهائي مانند شهيد اول و شيخ انصاري حكم تكليفی تقيه را به پنج قسم واجب، حرام، مستحب، مکروه و مباح تقسيم نموده اند. (مکي العاملی، ۱۵۵ / ۲: ۱۹۸۰؛ انصاري، ۱۳۷۵: ۳۲۲)

بر اين اساس تقيه در همه موارد واجب و يا حتی جايز نمي باشد بلکه در پاره ای از موارد حرام است. به طور کلي می توان گفت: هرگاه با انجام تقيه، اهداف مهمتری به خطر افتاد در اينجا شکستن تقيه لازم می باشد؛ چراکه تقيه مبتنی بر قاعده اهم و مهم است که فهم آن مبتنی بر درک صحيح از وضعیت اجتماعی و شرایط زمانی و مکانی به وجود آمده می باشد.

مشروعیت تقيه از دیدگاه آيات قرآن

تقيه علاوه بر جواز اجتماعی و عرفی، يك رخصت شرعی بوده و جنبه تشریعي دارد. آيات الهی بهترین و مستدل ترین منبع برای تشریع و جواز تقيه است و با وجود آيات تقيه، نيازی به دیگر ادله نقلی و لبی نخواهد بود. برخی از آيات به طور صريح و برخی به طور ضمنی و غير صريح بر مشروعیت و جواز تقيه دلالت دارد.

۱. آيه ۲۸ سوره آل عمران

لَا يَئْخُذُ الْمُؤْمِنُونَ أَكْفَارِينَ أُولَاءِ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ وَمَنْ يَفْعُلْ ذَلِكَ فَلَيْسَ مِنَ اللَّهِ

فِي شَيْءٍ إِلَّا نَتَّقُوا مِنْهُمْ بُقَاءً وَيَحْدَرُكُمُ اللَّهُ تَفْسِهُ وَإِلَى اللَّهِ الْمُصِيرُ.

مؤمنان نباید کافران را - به جای مؤمنان - سرپرست (و دوست خود) گیرند؛ و هر کس که چنین کند؛ - پس در هیچ چیز از (رابطه با) خدا (او را بهره‌ای) نیست، مگر آنکه با تقیه‌ای خودتان را از آنان نگه داری. و خدا شما را از (نافرمانی) خودش بیم می‌دهد؛ و فرجام (شما) فقط بهسوی خداست.

تقریب استدلال

این آیه مبارکه و همچنین برخی آیات دیگر^۱ در صدد بیان یک درس مهم سیاسی و اجتماعی به مسلمین و مؤمنین می‌باشد و آن نفی و بر حذر داشتن از پذیرش ولایت کفار و ولی گرفتن آنها در همه کارها مگر اینکه به خاطر تقیه نمودن و دوری کردن و بر حذر ماندن از شر آنها باشد؛ یعنی بدین وسیله جان خود یا دیگران را از شر آنها حفظ کنند.

یک. دیدگاه مفسران امامیه

این آیه از مهم‌ترین آیاتی است که فقهای امامیه جهت اثبات مشروعیت تقیه بدان استنباط نموده‌اند. شیخ طوسی از این آیه مشروعیت تقیه را استنباط نموده و درباره قرائت آن می‌نویسد: «فراء، حسن، مجاهد و یعقوب (واژه تقأة را) به صورت «تقیه» قرائت کرده‌اند». وی سپس حکم تقیه را آورده و چنین می‌فرماید:

والتقیة – عندنا – واجبة عند الخوف على النفس. (طوسی، بی تا: ۲ / ۴۳۵)

تقیه در نزد ما شیعیان هنگام ترس بر جان، واجب است.

سپس در ادامه، روایت حسن بصری را نقل نموده که گفته است:

«پیروان مسیلمه کذاب، دو تن از اصحاب پیامبر را دستگیر نموده و نزد او آوردند. مسیلمه به یکی از آنها گفت: آیا گواهی می‌دهی که محمد رسول خداست؟ پاسخ داد: آری، سپس پرسید: گواهی می‌دهی که من رسول خدایم؟ مسلمان به گوش خود اشاره کرد و گفت: «إنِ أَصْمَ» من کر هستم و گفتار تو را نمی‌شنوم. تا سه مرتبه از او پرسید و او نیز همان گونه پاسخ داد تا اینکه مسیلمه دستور کشتن او را صادر کرد. سپس از مسلمان دیگر پرسید: آیا گواهی می‌دهی که محمد رسول خداست؟

۱. مانند: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا الْيَهُودَ وَالنَّصَارَى أَوْلَاءَ بَعْضُهُمْ أُولَاءُ بَعْضٍ»؛ (مائده / ۵۱) و «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا عَدُوّي وَعَدُوكُمْ أَوْلَاءَ»؛ (ممتنه / ۱)

پاسخ داد: آری، گفت: گواهی می‌دهی که من رسول خدایم؟ پاسخ داد: آری، مسیلمه او را آزاد کرد. وی نزد پیامبر رسید و حضرت را از جریان با خبر کرد. پیامبر فرمود:

اما صاحبک فمضی علی ایمانه و أما انت فأخذت بالرخصة.

اما رفیق تو با پایداری بر اینمانش درگذشت و تو به رخصتی که داشتی
تمسک جستی.

شیخ طوسی در پایان می‌گوید: «ظاهر روایات ما دلالت بر وجوب تقیه دارد و خلاف تقیه عمل نمودن، خطأ است.» (همان)

امین الاسلام طبرسی در ذیل این آیه می‌نویسد: «هر کس که آنها (یعنی کفار) را به عنوان دوست، یاور و سرپرست خود انتخاب کند از دوستان و یاوران خدا نبوده و طبق قولی از تحت ولایت خدا خارج می‌گردد. (اما) استثنای که در آیه ذکر شده «إِنَّمَا تَنْهَا مِنْهُمْ تَنَاهًا» استثنای از حکم قبلی (یعنی نهی از دوست و یاور گرفتن کفار) بوده و معنای آیه چنین می‌گردد: مگر در صورتی که کفار، غالب (و قدرتمند) بوده و مؤمنین، مغلوب (و ضعیف) باشند به طوری که اگر با آنها حسن معاشرت نداشته و اظهار موافقت نکنند، بترسند از (شر) آنها، پس در این صورت جایز است که مؤمنین به آنها اظهار محبت زبانی داشته و برای تقیه از آنها و دفع و دور نمودن شرور آنها از خودشان، با آنها مدارا کنند. البته نباید قلباً نیز به آنها متمایل شده و اعتقاد پیدا کنند. و باید گفت این آیه شرife، دلیل بر جواز تقیه در دین هنگام ترس بر جان می‌باشد.» (طبرسی، ۱۳۷۲ / ۲: ۷۳)

علامه طباطبائی نیز از این آیه استفاده تقیه نموده و می‌نویسد: «این آیه دلالت ظاهري بر رخصت و جواز تقیه دارد و باید گفت که آیات و روایات دلالت بر جواز تقیه داشته و اعتبار عقلی نیز آن را تأیید می‌کند.» (طباطبائی، ۱۴۱۷ / ۳: ۱۷۷)

قابل ذکر است که تمامی مفسرین و فقهای امامیه که از تقیه سخن به میان آورده‌اند در ادله مشروعیت تقیه بدین آیه استناد نموده‌اند.

دو. دیدگاه مفسران اهل سنت

علمای اهل سنت نیز از این آیه، جواز تقیه را استنباط نموده و احکام تقیه و اکراه - که نوعی از تقیه بهشمار می‌آید - را در ذیل این آیه مطرح نموده‌اند.

مالک بن انس، پیشوای مذهب مالکی در کتاب *المدئونة* الکبری به این آیه استدلال کرده و طلاقی را که به اجراء از روی تقیه و اکراه جاری شده باشد را نادرست و باطل شمرده است. وی

سپس به گفتار ابن مسعود استدلال کرده و می‌گوید: «هر سخنی که دو تازیانه حاکمی را از من دفع کند من آن را بر زبان می‌آورم.» (مالك بن انس، بی‌تا: ۲۹ / ۳)

طبری از مفسرین بزرگ اهل سنت نیز قائل به مشروعیت تقیه در هنگام ترس بر جان شده و در ذیل این آیه می‌نویسد: «مگر اینکه در زیر سلطه آنها باشد و بر جان خویش بترسید، در این صورت با زبان نسبت به آنها اظهار دوستی کنید و دشمنی خود را از آنها پنهان دارید.» (طبری، بی‌تا: ۳۱۳ / ۶) سرخسی حنفی در باب اکراه از کتاب *المبسوط*، جهت اثبات جواز تقیه به همین آیه استناد نموده و قول حسن بصری را نقل کرده که گفته است: «تقیه تا روز قیامت جایز است.»

سرخسی در ادامه می‌افزاید: «ما به همین دلیل تمسک می‌جوییم ... صحیح آن است که تقیه جایز است؛ زیرا خداوند فرموده: «إِنَّ أَنْ تَتَّقُوا مِنْهُمْ تُقَاتَةً»، از این رو کسی که مجبور شده از باب تقیه، کلمه شرک بر زبان آورد و چنان که دلش بر ایمان استوار باشد، منعی برای او نیست.» (سرخسی، ۱۴۰۶: ۲۴ / ۴۵)

فخر رازی شافعی نیز قائل به جواز تقیه شده و در ذیل این آیه، احکامی را درباره تقیه ذکر نموده و در ضمن آن می‌نویسد:

ظاهر آیه دلالت می‌کند بر اینکه تقیه با کافرانی که چیرگی یافته‌اند، حلال می‌باشد، لیکن بنای مذهب شافعی بر این است که هرگاه میان مسلمانان، حالتی شبیه آنچه که میان مسلمانان و مشرکان است پدید آید برای حفظ نفس، تقیه حلال می‌باشد. (رازی، ۱۴۰۸: ۸ / ۱۳)

رازی در ادامه می‌نویسد: «تقیه برای حفظ نفس جایز است و آیا برای حفظ مال نیز جایز است یا نه؟ احتمال دارد که حکم به جواز شود به دلیل قول پیامبر که فرمود: «حرمة مال المسلم كحرمة دمه؛ يعني حرمت مال مسلمان مانند حرمت خون است.» (همان)

آلوبی حنبیلی در تفسیر این آیه می‌گوید: «ابو الرجاء و قتاده به صورت «تقیه» قرائت کردند و این آیه دلیل بر مشروعیت تقیه است.» (آلوبی، ۱۴۰۵: ۲ / ۴۷۹)

مراغی نیز در تفسیرش می‌آورد: «علمای اسلام از این آیه جواز تقیه را استنباط کردند.» (مراغی، ۱۹۸۵: ۳ / ۱۳۶) بزرگان و مفسرین دیگر اهل سنت نیز این آیه را دلیل محکمی بر مشروعیت تقیه دانسته‌اند.

چنان‌که در بیان تفاسیر اهل سنت ملاحظه شد، تقیه از اجتهادات تفکر شیعی نبوده بلکه یکی از

نصوص اسلامی است که فقها و مفسران طبق آیه فوق، به صراحة، حکم به جواز آن داده و با استناد به این آیه شریفه، استفاده‌های فقهی فراوانی نموده‌اند از جمله اینکه تقیه را برای رفع ضرر و جلوگیری از خون‌ریزی و همچنین برای حفظ مال و ناموس جایز و بعضًا واجب شمرده‌اند.

۲. آیه ۱۰۶ سوره نحل

مَنْ كَفَرَ بِاللَّهِ مِنْ بَعْدِ إِيمَانِهِ إِلَّا مَنْ أُكْرِهَ وَقَلْبُهُ مُطْمَئِنٌ بِالْإِيمَانِ وَكَيْنُ مَنْ شَرَحَ بِالْكُفْرِ
صَدْرُهُ فَعَلَيْهِمْ غَضَبٌ مِنَ اللَّهِ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ

هر کس پس از ایمان آوردنش به خدا، کفر ورزد (مجازات می‌شود). – مگر کسی که اکراه شده، در حالی که دلش به ایمان آرام گرفته است – ولیکن، هر کس (در دل و) سینه به روی کفر گشاید، پس خشمی از طرف خدا بر آنان است و برایشان عذابی بزرگ است.

تقریب استدلال

در این آیه شریفه، کیفر کسانی که پس از ایمان کافر شوند و سینه خود را برای کفر گشوده دارند، خشم خدا و عذاب در دنای معین گردیده است. اما کسانی که از روی اکراه، در ظاهر کافر شوند و در دل اطمینان و آرامش و ایمان داشته باشند، استندا شده و این کیفر برایشان نخواهد بود. این حکم، رخصتی از سوی پروردگار رحیم برای مؤمنان در حال اکراه و اجبار است که هرگاه تحت فشار و شکنجه واقع شوند به آنها رخصت داده شده که اظهار کفر کرده و خود را با کافران هماهنگ و همنگ سازند.

اکثر فقها و مفسرین شیعه و سنی، چهت استباط مشروعيت تقیه به این آیه استناد نموده و نظرشان بر این است که این آیه در شأن عمار یاسر بوده که او را مجبور به بیان کفر کردند و ایشان از روی ناچاری، کلمات کفرآییز بر زبان جاری ساخت و خداوند با فرستادن این آیه، او را معدور ساخت. این آیه شریفه در اوایل ظهور اسلام در مکه نازل شده است.

یک. دیدگاه مفسران امامیه

طبرسی در مجتمع البیان ذیل این آیه می‌گوید:

این آیه درباره عمار و پدرش یاسر و مادرش سمیه و صهیب و بلال و خباب نازل شده است، اینان مورد شکنجه کفار واقع شدند. پدر و مادر عمار به قتل رسیدند و عمار، هر آنچه که آنان خواستند به زبان آورد و نجات یافت. پس از

این جریان، خداوند پیامبر را از ماجرا آگاه ساخت. برخی گفتند: عمار کافر شده است. اما پیامبر فرمود: «هرگز، عمار از سر تا پایش پر از ایمان است و ایمان با خون و گوشت او درآمیخته و عجین شده است.»

umar (پس از این اتفاق) با چشم گریان به حضور پیامبر شرفیاب شد. پیامبر فرمود: چه پشت سر داری؟ (تو را چه شده که گریان آمدی؟) عرض کرد: یا رسول الله، بدی و زشتی (پشت سر دارم) مرا رها نکردند تا اینکه خدایان آنها را با نیکی یاد کردم و خودم را به شما رسانیدم. پیامبر در حالی که چشمان اشک بار عمار را پاک می‌کرد فرمود: اگر باز هم در چنگ آنها گرفتار شدی سخن گذشته را تکرار کن. (طبرسی، ۱۳۷۲: ۱۴ / ۵۷)

طبرسی بعد از ذکر جریان فوق می‌نویسد:

مقصود و منظور آیه این است که اگر کسی مجبور به تقیه شد و به زبان اظهار کفر نمود ولی در دل اطمینان به ایمان داشت، در این صورت وی را گناهی نیست. (همان)

فاضل مقداد در *کنزالعرفان* بعد از ذکر جریان عمار یاسر، در ذیل آیه، فوائدی را استنباط نموده و در خمن آنها گفته است: «ین آیه دلالت بر جواز و مشروعیت تقیه می‌کند.» (فاضل مقداد، ۱۴۱۹ / ۱: ۳۹۳) امام خمینی فتیح نیز این آیه شریفه را مجوز تقیه دانسته و گفته است:

این آیه درباره عمار یاسر آمده است، کفار او را اکراه کردند که کافر شود؛ او هم اظهار کفر کرد و هر آن چه آنان خواستند از ناسزاها گفت. سپس گریان پیش پیغمبر آمد؛ این آیه نازل شد و اجازه «تقیه» داده شد. (امام خمینی، ۱۳۸۰: ۴۸۰)

ایشان در بحث مکاسب محرومہ قائل شده است به اینکه این آیه قابل تخصیص بر تهدید به قتل نبوده و در همین زمینه می‌گوید:

بسیار روشن است که شأن نزول آیه، موجب تقيید احلاق یا تخصیص عموم آن نمی‌شود. پس قول خداوند که فرموده: «إِلَّا مَنْ أَكْرَهَ وَ قَلْبُهُ مَطْئُنٌ بِالْيَمَانِ» مطلق بوده و شامل تمامی موارد اکراه می‌شود و جهتی و دلیلی برای اختصاص دادن آن به خصوصی ترساندن بر قتل نیست اگرچه شأن نزول آن خاص است. چنان که همین گونه است حال سایر آیات. (امام خمینی، ۱۳۷۶: ۱۴۰)

محمدجواد مغنية (۱۴۱۷ / ۵۰۹) و علامه طباطبایی (۱۳۸۸ / ۴۵۶) نیز به این آیه برای مشروعیت تقيه استناد نموده و در ذیل آن، احکامی را درباره تقيه مطرح نموده‌اند.

دو. دیدگاه مفسران اهل سنت

باتوجه به اینکه یکی از سبب‌های تقيه، اکراه است، چنین می‌توان گفت که میان این دو واژه (اکراه و تقيه) از نظر مصدق، نسبت عموم و خصوص من وجه برقرار بوده و در بسیاری از موارد، احکامی که در خصوص اکراه مطرح می‌شود مربوط به تقيه نیز می‌شود. بسیاری از فقهاء و مفسرین اهل سنت از این آیه شرife، احکام مربوط به اکراه را (که بازگشت به حکم تقيه می‌کند)، استخراج و استنباط نموده‌اند.

در ذیل، برخی از گفتارهای آنان یادآوری می‌شود که عبارت است از: شأن نزول، احکام و مسائل و مصاديق اکراه و استنادشان به این آیه جهت اثبات رخصت و جواز عمل نمودن به محرمات و ترك واجبات در هنگام اکراه و تقيه.

از دیدگاه محمد بن ادريس شافعی، پیشوای مذهب شافعی، تقيه در اموری صحیح است که برای اکراه شونده مباح باشد چیزهایی را که در شرع حرام است به زبان آورد یا انجام دهد. ازین‌رو، وی به این آیه استدلال کرده و گفته است: «از نظر حکم شرعی قول انسان مجبور ناگفته تلقی می‌گردد.» وی در این باره به احلاق سخن رانده تا آنجا که بر عدم ثبوت سوگند اکراه شونده رأى داده و در این باره ضمن استناد به این آیه به سنت نبوی نیز استناد کرده و این قول را به عطاء بن ابی رباح که یکی از بزرگان تابعین می‌باشد نسبت داده است. (شافعی، ۱۴۰۰ / ۲: ۱۱۴)

همچنین از دیدگاه احمد بن حنبل، پیشوای مذهب حنبلی، بر زبان آوردن کلمه کفر به هنگام اکراه مباح می‌باشد؛ اما اکراهی که این امر را مباح می‌کند بنا به یکی از دو گفته‌ای که از وی نقل شده است این است که: انسان در صورت انجام ندادن کاری که بدن مجبور شده بر جان یا قطع یکی از اعضاش بترسد. (ابن جوزی، ۱۴۰۷ / ۴: ۶۹۶)

آنچه انسان را به تعجب و می‌دارد این است که تقيه در نزد ابوحنیفه، پیشوای مذهب حنفی، در قتل نیز جایز می‌باشد چنان‌که در کتاب *فتاوی قاضیخان* نوشته فرغانی حنفی،^۱ موارد بسیاری شمرده شده است که تقيه در آنها جایز شمرده شده است. یکی از آن موارد این است که: هرگاه کسی را مجبور کنند که مرد مسلمانی را بکشد و اگر خودداری کند کشته و یا یکی از اعضاش قطع خواهد شد و او آن

۱. *فتاوی قاضیخان* در حاشیه کتاب *الفتاوى الهندية* نوشته شده است.

مرد مسلمان را بکشد، آیا این نوع اکراه صحیح است؟ و آیا کشنده، محکوم به قصاص می‌شود یا نه؟
ابوحنیفه و محمد گفته‌اند: اکراه درست است و قصاص بر اکراه کننده جاری می‌شود نه بر اکراه شونده.

(فرغانی، ۱۴۰۶ / ۵ : ۴۸۴)

لازم به ذکر است: آنچه که مورد اتفاق علمای امامیه می‌باشد این است که یکی از موارد حرمت به کارگیری تقیه، تقیه در قتل است که در آن اکراه معنایی نداشته و کسی که دیگری را به بهانه اکراه و اجبار بکشد مانند کسی است که وی را به عمد و اختیار به قتل رسانده است و این مطلب با عقل و نقل مطابقت دارد؛ چنانکه امام باقر علیه السلام در روایتی می‌فرماید: «تقیه برای آن قرار داده شده که خون (مردم) حفظ شود و هرگاه به (ریختن) خون برسد دیگر تقیه‌ای نیست.» (حر عاملی، ۱۴۰۳ / ۲۸ : ۱۷۶)

طبری در جامع البيان، چنین بیان می‌دارد که: این آیه درباره عمار یاسر نازل شده است.» وی ماجرای عمار را از طریق ابن عباس و قتاده و أبو عبیدة نقل کرده و سپس کلام الهی را چنین تفسیر می‌کند: «هرگاه شخصی مجبور به تلفظ کلمه کفر گردد و آن را تلفظ کند، از خشم و عذاب خدا در امان است.» (طبری، بی‌تا: ۱۴ / ۱۲۲)

کلام طبری، گویای جواز تقیه است که به خاطر حفظ جان، مال یا آبرو مجبور به انجام عملی یا تلفظ کلمه‌ای می‌گردد.

سرخسی حنفی در المبسوط درباره جواز اظهار کفر از باب تقیه در حال اکراه چنین می‌نویسد: «این را پیامبر خدا علیه السلام به عمار اجازه داد، لیکن این نوع تقیه تنها برای غیر پیامبران و فرستادگان خداوند جایز است.» (سرخسی، ۱۴۰۶ / ۲۴ : ۲۵)

کیا هراسی شافعی به این آیه استدلال کرده و گفته است:

این آیه دلالت دارد بر اینکه احکام ارتداد بر تقیه‌کننده لازم نمی‌آید ... زیرا شارع مقدس به سبب آن که تقیه‌کننده قصد دفع ضرر از خودش را داشته او را بخشیده است. (کیا هراسی، ۱۳۸۲ / ۳ : ۲۴۶)

ابن عطیه اندلسی مالکی از دیگر فقهای اهل سنت، چنین می‌گوید:

روایت شده که عمار بن یاسر القائی آنان را بر زبان آورد و خداوند در این آیه او را استثنای (از حکم ارتداد و کفر) نمود و پس از او این رخصت به صورت عموم باقی ماند. (ابن عطیه، ۱۴۰۷ / ۱۰ : ۲۳۴)

وی سپس به مواردی از اکراه که در آنها تقيه نمودن صحیح است، اشاره کرده، مانند اکراه بر خرید و فروش، سوگند، طلاق، افطار در ماه رمضان و نوشیدن مسکرات و ... که اکراه‌شونده به چیزی از آن ملزم نیست و سپس می‌گوید: «تقيه در امثال این امور مشروط به آن نیست که برای حفظ نفس از نابودی انجام شود؛ زیرا مصاديق اکراه که سبب جواز تقيه می‌شود بسیار است.» وی سپس قول مالک را نقل کرده که گفته است: «قید و بند، زندان، تهدید هراس‌انگیز، همه اکراه شمرده می‌شوند هرچند واقع نشوند البته به شرطی که ظلم آن ستمگر و اجرای تهدیدهایش محقق باشد.» (همان: ۲۳۵)

ابن عربی مالکی از جمله کسانی است که درباره این آیه به تفصیل سخن راند و در ذیل آن، نه مسئله را ذکر نموده است. مسئله هشتم از این مسائل که بسیار عجیب و شگفتانگیز بوده و وی آن را جایز دانسته، این است که «انسان می‌تواند از باب تقيه زنش را بر اثر اکراه و اجبار در اختیار غیر قرار داده و خود را به کشتن ندهد و برای رهایی او، آذیت و آزاری را تحمل نکند.» (ابن عربی، ۱۳۹۲: ۳؛ ۱۱۷۷)

باید گفت که وی در این رأی به روایتی که بی‌شک از اسرائیلیات است اعتماد کرده و تقيه را تا این حد در نزد خود جایز شمرده درحالی که یکی از اسباب تقيه حفظ ناموس انسان است نه هتك آن! (العمیدی، ۱۳۷۷: ۴۳)

نکته‌ای که می‌توان به عنوان بحث فقه القرآنی از این آیه شریفه به دست آورده این است که هر گاه مسلمانی تحت فشار و اکراه واقع گردد، در مواردی که مصلحت اسلام یا امت مسلمان اقتضا می‌کند باید تقيه نماید؛ زیرا گاهی با ترک تقيه، مشکلات فراوانی به بار آمده و ارزش‌های بزرگی از دست می‌رود که قابل جبران نیست و در واقع می‌توان ادعا نمود که مشروع بودن تقيه برای حفظ ارزش‌های اسلامی و نگهداری مصالح اسلام و مسلمین است که مفسران و فقهاء شیعه و سنّی بدان اذعان نموده‌اند.

۲. آیه ۲۸ سوره غافر

سومین آیه‌ای که مفسران و فقهاء مذاهب اسلامی جهت استنباط مشروعیت تقيه بدان استناد نموده‌اند؛ آیه ۲۸ سوره غافر است.

وَ قَالَ رَجُلٌ مُؤْمِنٌ مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ يَكْتُمُ إِيمَانَهُ أَنْ تَقْتُلُونَ رَجُلًا أَنْ يَقُولَ رَبِّيَ اللَّهُ وَ قَدْ جَاءَكُمْ بِالْبَيِّنَاتِ مِنْ رَبِّكُمْ

و مرد مؤمنی از خاندان فرعون که ایمان خود را پنهان می‌داشت، گفت: آیا

مردی را می‌کشید به خاطر اینکه می‌گوید: پروردگار من خداست، درحالی که به یقین دلیل‌های روشن (معجزه‌آسا) از سوی پروردگارتان برای شما آورده است؟! و اگر دروغ‌گو باشد، پس (پیامد) دروغش فقط بر اوست؛ و اگر راستگو باشد، برخی (عذاب‌هایی) که به شما وعده می‌دهد به شما خواهد رسید؛ در حقیقت، خدا کسی را که او اسرافکاری بسیار دروغ‌گوست، رهمنون نمی‌شود.

تقریب استدلال

در این آیه سخن از منزلت و شأن فردی از آل فرعون است که مردی زیرک و باهوش و موقعیت‌شناسی بود. کسی که خداوند از او به عنوان مؤمن آل فرعون یاد می‌کند. وی به خاطر مصالح مهم‌تر، راه تقیه را در پیش گرفته و در برابر فرعون و یارانش، ایمان و عقیده خویش را در سال‌های مديدة پنهان نمود. او از طریق تقیه و کتمان عقیده‌اش با توجه به نفوذی که در عمق تشکیلات فرعون داشته، از نقشه‌ها و طرح‌های او با خبر شده و حضرت موسی را آگاه نمود و نقشه‌های دشمنان را نقش بر آب کرد و خدمات شایانی از این طریق به حضرت موسی و پیروان او ارائه داد.

وی هنگامی که فهمید فرعون و اطرافیانش تصمیم گرفته‌اند حضرت موسی را بکشند فکر کرد اگر ساکت بنشینند او را خواهند کشت. از این‌رو در مقام نصیحت آنان برآمد و با عباراتی گاهی دو پهلو و گاهی صریح، آنها را از این عمل باز می‌داشت و از آن جمله خطاب به آنها می‌گفت: آیا می‌خواهید مردی را بکشید که می‌گوید: پروردگار من «الله» است و از سوی او برای شما معجزات و دلائل روشن از قبیل عصا و ید بیضاء آورده است؟ یعنی برای آزادی اندیشه و بدون اینکه موسی جرمی مرتکب شده باشد به خصوص که دلایل روشنی برای صحت ادعای خود ارائه می‌دهد می‌خواهید مرتکب قتل و آدمکشی شوید؟ بی‌شک این کار، عجولانه و از نظر افکار نکته سنجان مردود است. از این‌رو لازم است قدری حوصله کنید اگر او دروغ‌گو باشد طبعاً مشتش باز خواهد شد و دیگر حنایش رنگ نخواهد داشت و همان دروغ‌گویی برای بی‌اعتباری و رسوایی‌اش کافی است و اگر راستگو باشد، بی‌شک برخی از وعده‌هایش - در دنیا یا آخرت - در حق شما تحقق خواهد یافت و اقدام شما بی‌حاصل خواهد بود و از سوی دیگر باید بدانید که خداوند کسی را که از مرز تکلیف و وظیفه پا فراتر نمدهد و بسیار دروغ‌گو باشد، هدایت نخواهد کرد. (قربانی لاھیجی، ۱۳۸۰: ۷ - ۲۴۲)

یک. دیدگاه مفسران امامیه

بسیاری از مفسرین به این آیه شریفه تمسمک نموده و به دلالت آن بر مشروعیت تقیه تصریح کرده‌اند.

طبرسی در مجتمع البيان می‌نویسد:

مؤمن آل فرعون که ایمان خود را پوشیده نگاه می‌داشت بر وجه تقيه ايمانش را در سينه پنهان می‌داشت. (طبرسی، ۱۳۷۲: ۲۱ / ۲۵۸ - ۲۵۷)

وی سپس کلامی را از امام صادق علیه السلام در خصوص تقيه ذکر می‌کند که فرمود:

الْتَّقِيَةُ مِنْ دِينِي وَ دِينِ آبائِي وَ لَا دِينَ لِمَنْ لَا تَقِيَةُ لَهُ وَ التَّقِيَةُ تِرْسُ اللَّهِ فِي الْأَرْضِ لَانْ
مؤمن آل فرعون لو اظهر الاسلام لقتل. (همان)

تقیه از دین من و از دین پدران من است و دینی نیست بر آن که تقيه ندارد، و آن سپر خداوند در زمین است؛ زیرا مؤمن آل فرعون اگر دین خود را ظاهر می‌کرد، کشته می‌شد.

قمی مشهدی در کنز الدقائق و بحر الغرائب، در ذیل این آیه می‌نویسد: «و ايمانش را از آل فرعون، طبق تقيه پنهان می‌نمود.» (قمی مشهدی، ۱۴۰۷ / ۱۱) علامه طباطبایی درباره این آیه می‌نویسد:

ظاهر سیاق آیه دلالت دارد بر اینکه جمله «من آل فرعون» صفت آن مرد و جمله «یکتم ايمانه» صفت دیگری از او است. در نتيجه معلوم می‌شود مؤمن آل فرعون از دودمان خود فرعون؛ يعني از نژاد قبطیان و نیز از خواص درباری وی بود و کسی از ایمان او خبردار نشده، چون ایمان خود را از آسان مخفی کرده و تقيه نموده است. (طباطبایی، ۱۴۱۷ / ۱۷)

آیت الله مکارم شیرازی نیز در ذیل این آیه گفتاری درباره تقيه ارائه می‌دهد و در ضمن آن می‌نویسد: «شخص پیامبر اکرم ﷺ در آغاز قیامش در مدت چند سال دعوت پنهانی داشت و از همین روش استفاده می‌کرد تا اینکه یارانش فزونی گرفت و هسته‌بندی اسلام محکم شد آنگاه رسماً اسلام را اعلام نمود. حضرت ابراهیم نیز با تمام شجاعت و قهرمانی که داشت به هنگام تصمیم بر شکستن بتها از تقيه استفاده کرد و برنامه خود را از بت پرستان کتمان نمود و گرنه هرگز موفق نمی‌شد. ابوطالب عمومی پیامبر ﷺ شاید تا آخر عمر روش تقيه را از دست نداد و تنها در مقطع‌های خاصی ایمان خود را آشکار ساخت ولی در موقع دیگر صریحاً چیزی نمی‌گفت تا بتواند نقش مؤثر خود را در حفظ جان پیامبر در مقابل بت پرستان لجوح و بی‌رحم ایفا کند.» (مکارم شیرازی، ۱۳۸۶: ۲۰ / ۹۰)

دو. دیدگاه مفسران اهل سنت

مفسران اهل سنت نیز اتفاق نظر دارند بر اینکه گوینده گفتاری که آیه شریفه آن را نقل کرده؛ مردی بوده که به پیامبری موسی ایمان داشته، اما بر جان خود از سوی فرعون و یارانش بیمناک بوده و تقیه می‌نموده است.

با اینکه این آیه نیز (همانند آیات پیشین) به وضوح بر تقیه این مرد مؤمن دلالت دارد با این حال برخی از گفته‌های مفسران اهل سنت درباره آن نقل می‌شود تا روشن شود که تقیه (تقیه کنمانی) قرن‌ها پیش از ظهور اسلام نیز رایج بوده و اهل سنت نیز قائل به مشروعیت آن می‌باشند.

طبری در تفسیرش ذیل این آیه می‌نویسد:

او از قوم فرعون بود، نهایت آن که به موسی ایمان آورده بود و ایمانش را از فرعون و قومش به خاطر ترس بر جانش مخفی نگاه می‌داشت. (طبری، بی‌تا، ۱۱ / ۵۴)

ماوردی از قول سدی نقل کرده که این مرد پسر عمومی فرعون بوده است. سپس می‌گوید: این مرد پیش از آمدن موسی مؤمن بود و ایمان خود را پنهان می‌داشت، همچنین همسر فرعون، و این سخن از حسن بصری است. ضحاک نیز گفته است: او ایمانش را به منظور مدارا با قومش مخفی می‌داشت و بعد آن را ظاهر ساخت و آنچه را از قرآن از قول او حکایت کرده در حال کتمان ایمانش گفته است.» (ماوردی، ۱۴۰۶ / ۵ : ۱۵۳)

رازی شافعی گفته است: «خداوند از این مؤمن خبر داده که او ایمانش را پنهان می‌داشت و کسی که ایمانش را پنهان می‌کند جگونه می‌تواند این سخنان را به فرعون بگوید؟ به همین سبب در این مورد دو قول وجود دارد:

اول: هنگامی که فرعون گفت: «ذروني أقتل موسى؛ بگذارید موسی را بکشم» این مؤمن اظهار نکرد که او بر آیین موسی است بلکه وانمود کرد که پیرو فرعون و بر کیش اوست جز اینکه مدعی شد مصلحت بر ترک قتل موسی است؛ زیرا از او جز دعوت به خدا و اثبات آن با معجزه‌های کوبنده گناهی صادر نشده است و این امر، کشتن او را ایجاب نمی‌کند، بلکه اقدام بر قتل او موجب آن است که مردم با بدترین الفاظ به بدگویی بپردازند.

دوم: آنکه مؤمن آل فرعون نخست ایمانش را پنهان می‌داشت اما هنگامی که فرعون گفت: «ذروني أقتل موسى» پرده از آیین خود برداشت و آشکار کرد که او بر دین موسی ﷺ است و به حق با فرعون سخن گفت.» (رازی، ۱۴۰۸ / ۲۷)

البته به نظر نگارنده، قول نخست ارجح است؛ زیرا هم سیاق آیه و آیات دیگر قول نخست را تأیید می‌کنند و هم بیشتر مفسران به این تصريح کرده‌اند که آیه دلالت دارد بر اینکه این مرد مؤمن خود را به صورت اندرزگویی مهربان که بر حفظ مصالح فرعونیان حریص است نشان می‌دهد و می‌نمایاند که وی به همان قدر که به مصالح فرعون و مردمش اهمیت می‌دهد به امر موسی ﷺ بی‌اعتناست. به هر حال، هر کدام از این دو قول صحیح باشد نتیجه آن است که این مرد برای حفظ جان خویش از خشم فرعون و یارانش، تقیه کرده و ایمانش را در سینه پنهان نگاه داشته است و قرآن کریم او را به سبب رعایت تقیه، فربیکار و منافقی که خلاف اعتقاد درونی خود را ظاهر کرده معرفی ننموده است، بلکه او را به محبوبترین اوصاف نزد خداوند که صفت ایمان باشد معروفی کرده و او را مؤمن دانسته است و بلکه مطابق آنچه که از پیامبر اکرم ﷺ روایت شده وی از جمله صدیقان می‌باشد.

محدثان اهل سنت از ابن عباس و او از پیامبر اکرم ﷺ روایت کرده‌اند که:

الصدیقون ثلاثة: «حبيب التجار» مؤمن آل يس الذي يقول «فاتبعوا المرسلين
اتبعوا من لا يسألكم أجرا» و «حزقيل» مؤمن آل فرعون و «علي بن أبي طالب عليه السلام
و هو أفضلهم.^۱

صدیقان سه نفرند که عبارتند از: حبيب نجار مؤمن آل یاسین، حزقیل مؤمن آل فرعون و علی بن ابی طالب که سومی افضل آنهاست.

قرطبی مالکی درباره اندرزهای این مرد مؤمن و گفتار او «و إن يك كاذباً فعليه كذبه» چنین گفته است: «این شک او درباره رسالت و صداقت موسی ﷺ نبوده، بلکه وی با لطف و مدارا از آنها خواسته است که از آن رفتار باز ایستاد و از اذیت و آزار دست بردارند.» (قرطبی، ۱۴۰۵ / ۱۵: ۳۰۷)

شوکانی پس از آن که در تفسیرش گفتار این مؤمن را نقل کرده گفته است: «سپس در دفاع از موسی ﷺ با لطف و مدارا با مردم رفتار کرد و گفت: «وَإِنْ يَكُنْ كَاذِبًا؛ أَكْرَهْ أَوْ دَرَغَ كَوْ بَشَدْ» و این سخن او ناشی از شک و دو dalle نبود؛ زیرا چنان که خداوند او را توصیف کرده است، وی مؤمن بوده و مؤمن شک نمی‌کند.» (شوکانی، ۱۹۹۶: ۴ / ۴۸۹)

آلوسی در تفسیرش پس از ذکر گفتار این مؤمن به فرعون و قومش، می‌گوید: «به طور قطع این مرد برای حفظ جان خود به جهت ترس از اینکه مبادا فرعون حقیقت کار او را بفهمد و بر او حمله ور

۱. این حدیث را متنقی هندی در کنز العمال (۱۴۰۵ / ۱۱: ۶۰۱) ذکر کرده است و سیوطی آن را حدیثی حسن شمرده است و اغلب مفسرین اهل سنت در ذیل تفسیر آیه مذکور این حدیث را آوردند.

شود؛ احتیاط کرده و با نرمی و مدارا به احتجاج پرداخته و گفته: «وَإِنْ بَكُّ كَادِبًا فَعَلِيهِ كَذِبَهُ؛ يَعْنِي أَكْرَمُ دُرُوغَهُ بَاشَدْ وَبِالْدُرُوغِ دَامَنْ أَوْ رَا خَواهَدْ گَرْفَتَهُ». (اللوسی، ۱۴۰۵ / ۲۴) قاسمی در *محاسن التأویل* درباره این مرد مؤمن گفته است: «أَوْ بَا آنَهَا رَاهَ انْدَرَزْ وَمَدَارَا در پیش گرفت و چیزی گفت که به تسلیم و تصدیق آنها نزدیکتر و مؤثثتر بود تا سخنانش را بشنوند و اندرزهایش را رد نکنند؛ زیرا او هنگامی که موسی ﷺ را راستگو انگاشت در واقع ثابت کرد که در همه آنچه وعده می‌دهد راستگوست، اما به دنبال آن گفت: «يَصِيمُكُمْ بَعْضُ الَّذِي يَعْدُكُمْ؛ بِرْخِي از آنچه را وعده می‌دهد به شما خواهد رسید» و با این سخن در ظاهر مقداری از حق او را نادیده گرفت تا به آنها بنمایاند که این گفتار کسی نیست که به ادای حق او پاییند باشد و او را بستاید چه رسد به آنکه طرفدار و هواخواه او باشد و مقدم داشتن کاذب بر صادق نیز به همین ملاحظه است.» (قاسمی، ۱۳۹۸ / ۲۳۲)

محمد بن یوسف اطفيش خارجی اباخصی درباره این مرد مؤمن گفته است: «أَوْ قَبْطِي وَ پَسْرَ عَمْ فرعون وَ بَهْ مَنْزَلَهِ وَ لِيَعْهَدْ وَ رَئِيسَ قَشْوَنْ أَوْ بُودَهِ، وَ نَبِرْ گَفْتَهُ شَدَهُ: وَيِّ اسْرَائِيلَي بُودَهِ اسْتَ. معنای اینکه او از خاندان فرعون بوده بنابر هر دو قول این است که او در میان فرعونیان به تقیه زندگی می‌کرده و می‌نمایانده که بر دین آنهاست و ظاهر سخن این مرد که در قرآن آمده بیانگر آن است که وی از آنها بوده است.»

وی سپس می‌گوید: «ابن مرد مؤمن برای حفظ جانش تقیه می‌کرده و آنچه را خداوند در قرآن ذکر کرده و گفته است: «وَإِنْ بَكُّ كَادِبًا فَعَلِيهِ كَذِبَهُ، وَ مَعْنَى «فَعَلِيهِ كَذِبَهُ» این است که بی‌تردید کیفر دروغ او از سوی خداوند به او خواهد رسید و برای دفع او نیازی به کشتن وی نیست.» (اطفيش، ۱۴۰۶ / ۳۴۳)

مراغی نیز گفته است: «أَيْنَ مَرْدَ مُؤْمِنٍ پَسْرَ عَمْ فَرَعُونَ وَ لِيَعْهَدْ وَ رَئِيسَ قَشْوَنْ أَوْ بُودَهِ اسْتَ وَ أَوْ بَهْ هَمْرَاهَ مُوسِي ﷺ از شَرْ فَرَعُونَ نَجَاتَ يَافَتَ وَ دَرِ آيَةً: جَاءَ رَجُلٌ مِّنْ أَقْصَى الْمَدِينَةِ يَسْعَى، مَرَادَ اوسْتَ.» سپس در تفسیر آیه کریمه «وَقَالَ رَجُلٌ مُّؤْمِنٌ مِّنْ آلِ فَرْعَوْنَ يَكْتُمُ إِيمَانَهُ» گفته است: او که از بیم جان ایمانش را پنهان می‌داشت به آنان گفت: آیا برای شما سزاوار است مردی را بکشید که جز گفتن «پروردگارم الله است» خلافی نکرده و برای صدق گفتار خود نیز دلایل بسیاری به شما ارائه داده است و هیچ موردی نیست که کشتن او را ایجاب کند و یا وی مستحق مجازاتی باشد. فرعون این سخنان را شنید و به آن گوش فرا داد و از کشتن موسی ﷺ دست کشید. (مراغی، ۱۹۸۵ / ۲۴)

چنان که ملاحظه شد این آیه شریفه بر جواز پنهان داشتن ایمان در حال خوف و ترس دلالت دارد و روشن است که پنهان داشتن ایمان ممکن نیست مگر با اظهار خلاف آن و هماهنگ شدن با کفار در کارهایشان و رها کردن ظاهری وظایف ایمانی برای حفظ جان خود یا دیگران و مصالح مهم دیگر، و این همان تقيه است که مفسران مذاهب اسلامی بدان اشاره کرده‌اند.

خداوند به همین گونه، تقيه اين مرد و اندرزهای وي را به قوم خود و نرمی و مدارای او را در گفتار، وسیله‌ای قرار داد تا موسی ﷺ را از کشتن رهایی بخشد. حال که امر بدین گونه است که ذکر شد پس چگونه برخی از شبیه‌افکنان به خود اجازه می‌دهند که بگویند: تقيه ساخته ائمه رافضه است تا به وسیله آن اقوال خلاف خود را توجیه کنند؟! و چگونه ممکن است این سخن آنها درست باشد: هر کس تقيه کند خدعاً گر و دروغ گوست؟!

۴. تقيه در دیگر آيات

جدای از آیاتی که صریحاً دلالت بر تقيه داشت آیات دیگری نیز وجود دارد که به طور ضمنی (البته با کمک روایات و تفاسیر اهل بیت و مفسران) اشاره و دلالتی بر تقيه دارند مانند آیات ۱۰ تا ۲۰ سوره کهف درباره اصحاب کهف؛ چنان که در روایات آمده است: «تقيه هیچ کس به میزان تقيه اصحاب کهف نبوده؛ زیرا در اعیاد کفار شرکت جسته و زنار به گردن می‌آویخته‌اند (با آنکه معتقد به آن نبودند)» (مجلسی، ۱۳۶۶ / ۷۸ / ۴۲۹) و همین عمل آنها و پناه بردن آنان بهسوی غار از جمله بارزترین مصاديق عمل به تقيه در میان امتهای پیش از اسلام و افراد مؤمن تابع انبیا بوده است به نحوی که قرآن کریم و روایات به خوبی از آنان یاد نموده‌اند.

آیه دیگر، آیه ۱۰۵ سوره مائدہ است که می‌فرماید:

يَا أَهْلَ الَّذِينَ آمَنُوا عَلَيْكُمْ أَفْسُكُمْ لَا يَضُرُّكُمْ مَنْ ضَلَّ إِذَا اهْتَدَيْتُمْ إِلَى اللَّهِ مَرْجُوكُمْ
جَمِيعًا فَيَنْبَثُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ.

ای کسانی که ایمان آورده‌اید، مراقب خود باشید، اگر شما هدایت یافته‌اید، گمراهی کسانی که گمراه شده‌اند به شما زیانی نمی‌رساند. بازگشت همه شما بهسوی خداست و شما را از آن چه عمل می‌کردید، آگاه می‌سازد.

این آیه، طبق نظر مفسران، دلالت بر تعطیل شدن امر به معروف و نهی از منکر در برخی موارد دارد و ناظر به موردی است که اهل ایمان در ضعف بوده و امر و نهی، خطر جانی در بی داشته باشد که در این صورت باید با تقيه نمودن (یعنی ترک امر به معروف و نهی از منکر) از جان خود محافظت

نمود، چنان‌که طبرسی در ذیل این آیه ضمن مطرح کردن نظریاتی درباره دلالت آیه بر ترک امر به معروف و نهی از منکر، می‌نویسد: «این آیه فقط صورتی را بیان می‌دارد که امر به معروف (و نهی از منکر) موجب مفسدۀ بیشتر و بالاتر است یا شخص در حال تقیه است.» (طبرسی، ۱۳۷۲، ۳ / ۳۹۲)

برخی از بزرگان امامیه در ذیل آیه ۱۳ سورۀ حجرات که می‌فرماید: «إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَنَّكُمْ هُمَا نَارٌ لَّمْ يَأْتِكُمْ بِنَارٍ إِنَّمَا يَأْتِيُكُمْ بِنَارٍ مِّمَّا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ» همانا گرامی‌ترین شما در نزد خداوند با تقواترین شما است.» منظور از تقوا را تقیه دانسته و یادآور روایاتی شده‌اند که دلالت دارد بر اینکه منظور از «تقوی» در آیه «تقیه» می‌باشد. چنان‌که مجلسی از امام رضا^{علیه السلام} نقل می‌کند که:

لادین لمن لاورع له و لا ايمان لمن لا تقية له، ان اكرمكم عند الله «اتقيكم» اعملكم
بالتقیه قبل خروج قائمنا فمن تركها قبل خروج قائمنا فليس منا. (مجلسی، ۱۳۶۶)
(۴۲۰ / ۷۵)

دین ندارد کسی که ورع و پرهیز از حرام ندارد و ایمان ندارد کسی که تقیه نمی‌کند همانا گرامی‌ترین شما در نزد خدا، عمل‌کننده‌ترین شما به تقیه است تا قبل از خروج و ظهور قائم ما، پس هر کس آن را تا قبل از خروج قائم ما ترک کند از ما نیست.

همچنین مجلسی از امام صادق^{علیه السلام} و امام کاظم^{علیه السلام} نیز نقل می‌کند که این دو امام معصوم، واژه «اتقیکم» را به «اعملکم بالتقیة» و یا «أشدکم تقیة» تفسیر نموده‌اند. (مجلسی، ۱۳۶۶ / ۶۷) آیات دیگر قرآن نیز مانند ۹۶ / مؤمنون؛ ۳۴ / فصلت؛ ۲۲ / رعد و ۵۵ / قصص مسئله تقیه و مدارا نمودن با مردم قابل استنباط است چنان‌که به گفتۀ مفسران، روایاتی نیز در این باره وارد شده که این آیات شریفه را ناظر به تقیه دانسته است.

طبرسی در مجمع‌البیان در ذیل آیه ۵۴ سورۀ قصص می‌نویسد: «وَيَلْرُءُونَ بِالْحَسَنَةِ السَّيِّئَةَ» سخنان زشت و ناپسندی که از کفار می‌شنوند به سخنان نیکو پاسخ می‌گویند.» برخی گفته‌اند: یعنی منکر را به معروف دفع می‌کنند، برخی گفته‌اند: جهل جاهل را به حلم دفع می‌کنند. از امام صادق^{علیه السلام} روایت شده است که: «با حلم و مدارا آزار و اذیت مردم را از خود دور می‌کنند.» در کافی و بحار الانوار نیز روایتی از امام صادق^{علیه السلام} نقل شده که می‌فرماید: مراد از «حسنه» تقیه و مراد از «سیئه» اذاعه (افشاگری) است. (کلینی، ۱۳۸۸، ۲ / ۲۱۷؛ مجلسی، ۱۳۶۶ / ۷۲) آیه دیگری که در ذیل آن، روایتی وارد شده که دلالت بر تقیه می‌کند آیه ۳۴ فصلت است:

وَلَا شَيْئٌ يُحَسِّنُ وَلَا السَّيِّئَةُ ادْفَعْ بِأَنَّى هِيَ أَحْسَنُ فَإِذَا الَّذِي يَبْيَكَ وَبَيْنَهُ عَدَاوَةٌ
كَائِنَهُ وَلِي حَبِيبٌ (فصلت / ۳۴)

هرگز نیکی و بدی یکسان نیست، بدی را با نیکی دفع کن تا دشمنان سرسرخ
تو همچون دوستان گرم و صمیمی تو شوند.

این آیه از جمله آیاتی است که دلالت بر مدارا نمودن با دیگران می‌کند و چنان‌که در بحث
اقسام تقیه مطرح شد، مدارا نیز یکی از اقسام تقیه است.

همچنین روایاتی نیز در ذیل این آیه وارد شده که نشان از ناظر بودن این آیه به تقیه می‌باشد،
چنان‌که علی بن ابرهیم از امام جعفر صادق علیه السلام روایت کرده است:

«فِي قَوْلِهِ عَزَوْجَلُ: وَ لَا تَسْتُوِي الْحَسَنَةُ وَ لَا السَّيِّئَةُ، إِنَّ الْحَسَنَةَ التَّقِيَّةُ وَ السَّيِّئَةُ
الْأَذَاعَةُ» (کلینی، ۱۳۸۸ / ۲۱۸) در قول خداوند متعال که فرموده: حسن و
سیئه مساوی نمی‌باشند، حسن و کار نیک، تقیه بوده و سیئه و کار ناپسند،
اذاعه (افشاگری) است.

علامه مجلسی در بحارتانوار افرون بر آیات صریحی که ذکر شد؛ آیات دیگری را نیز بر
مشروعیت تقیه ذکر می‌کند و می‌نویسد: «دلالت می‌کند بر مشروعیت تقیه، آنچه که دلالت می‌کند
بر نفی حرج»، مانند این سخن خداوند که می‌فرماید: «ما جعل عليکم في الدين من حرج؛ (خداوند) در
دین، کار سنگین و شاقی بر شما نگذارده است.» وی سپس می‌افزاید: «لزوم حرج و سختی در
موقعی که تقیه لازم می‌شود مخصوصاً هنگامی که اگر تقیه صورت نگیرد منجر به قتل و هتك ابرو
می‌شود؛ واضح و آشکار است.» (مجلسی، ۱۳۶۶: ۲۹؛ ۱۳۶۶: ۴۰۶)

آیت‌الله جوادی آملی در تفسیر تسنیم، تقیه را از خطوط کلی دین؛ یعنی اسلام دانسته نه از شرعا و
منهاج تا به مذهب خاصی مربوط گردد. وی می‌نویسد: «به استناد برخی عمومات قرآن کریم نیز
می‌توان «تقیه» را ثابت کرد؛ مانند: «وَقَدْ نَصَّلَ لَكُمْ مَا حَرَامَ عَلَيْكُمْ إِنَّا مَا اضْطُرَرْتُمْ إِلَيْهِ؛ در حالی که
(خداوند) آنچه را بر شما حرام بوده بیان کرده جز چیزی را که به آن ناچار شده باشید.» (انعام / ۱۱۹)
این آیه درباره ذیحه و میته است؛ اما حکم «الاً مَا اضْطُرَرْتُمْ» هرگز به میته و ذیحه و مانند آنها
اختصاص ندارد، بلکه به طور کلی در حال اضطرار می‌توان موقتاً واجبی را ترک کرد یا حرامی را مرتکب
شد، چون معیار حجتت، اطلاق وارد است نه خصوصیت مورد». (جوادی آملی، ۱۳۸۷: ۱۳ / ۶۳۹)

آیه دیگر که علامه مجلسی نیز آن را به عنوان دلیل بر مشروعیت تقیه می‌داند (مجلسی، ۱۳۶۶:

۲۹ / ۴۰۶) آیه ۱۹۵ سوره بقره می‌باشد: «وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلِكَةِ؛ خود را به دست خویش به هلاکت نیفکنید.»

با توجه به عام بودن لفظ و اطلاق آن، می‌توان این آیه شریفه را ناظر بر هر چیزی دانست که عاقبتیش منجر به هلاکت می‌شود، مگر اینکه دلیلی خاص وجود داشته باشد که از این حکم و قاعدة کلی استثنای شده باشد.

فخر رازی در تفسیر کبیر، ضمن مرائب اکراه، در مرتبه اول چنین می‌نویسد:

مرتبه اول: وجوب، فعلی است که شخص بر آن مجبور شده باشد مانند اینکه او بر نوشیدن مسکرات یا خوردن گوشت خوک یا مردار مجبور گردد، در این صورت هرگاه با شمشیر تهدید شود انجام دادن این کارها بر او واجب می‌گردد؛ زیرا حفظ نفس از نابودی واجب است به خاطر قول خداوند متعال که فرموده: «وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلِكَةِ». (بقره / ۱۹۵) (رازی، ۱۴۰۸ / ۲۰)

طبرسی در ذیل همین آیه می‌گوید:

از این آیه فهمیده می‌شود در صورتی که آدمی برای جان خود بترسد نباید به کاری که برایش خطر دارد اقدام کند و جائز است در صورت ترس، امر به معروف را ترک کند؛ چراکه این کار، القای نفس در تهلهکه است و نیز از این آیه فهمیده می‌شود: هنگامی که پیشوای مسلمین برای خود و یا مسلمین بترسد می‌تواند با کفار و بغایه صلح نماید، چنان که پیامبر اکرم ﷺ در حدیبیه و امام علیؑ در صفین و امام حسنؑ با معاویه صلح نمودند. (طبرسی، ۱۳۷۲ / ۲ : ۲۸۹)

بر همین اساس در روایات زیادی از این آیه استدلال بر جواز تقیه شده است. چنان‌که ثابت بن انس از رسول گرامی اسلام ﷺ نقل می‌کند که فرمود:

طاعة السلطان واجبة و من ترك طاعة السلطان فقد ترك طاعة الله عزوجل و دخل في نهيه ان الله عزوجل يقول: و لا تلقوا بأيديكم إلى التهلكة. (حر عاملی، ۱۴۰۳ : ۱۶)

اطاعت از حاکم واجب است هر کس آن را ترک کند اطاعت خدا را ترک نموده است و داخل در نهی خداوند شده که می‌فرماید: خود را با دست خویش به هلاکت نیفکنید.

در وسائل الشیعه آمده: حذیفه نیز از امام صادق علیه السلام نقل می‌کند که فرمود: «و لا تلقوا بآیدیکم إلى التلهکه قال هذا في التقیة (حر عاملی، ۱۴۰۳: ۴۶۷ / ۱۱)؛ این آیه خدا که نهی کرده که خود را با دست خویش به هلاکت نیفکنید در تقیه است.»

«ممکن است شبهه‌ای مطرح شود که چرا امام حسین علیه السلام به این آیه عمل نکرد و با قیام، خود و عزیزانش را به دست مرگ سپرد؟ اما باید گفت: قیام امام حسین علیه السلام به خاطر این بود که اگر صورت نمی‌گرفت دین خدا تحریف می‌شد و از اعتبار ساقط می‌گردید و آن حضرت به خاطر دعوتی که از سوی مردم کوفه از وی شده بود و برای امر به معروف و نهی از منکر و عدم بیعت با یزید (حاکم ظالم) قیام فرمود تا اینکه شهید شد نه به خاطر اینکه فکر می‌کرد فرزند پیغمبر است و او را نمی‌کشند و یا اینکه دید اگر بیعت هم بکند او را خواهند کشت و فکر کرد مرگ با عزت بهتر از مرگ با ذلت است چنان که مرحوم طبرسی پنداشته است.» (قربانی لاهیجی، ۱۳۸۰: ۷ - ۲۶۴)

با توجه به آیات و تفاسیر مفسران که در ذیل آنها ذکر شد، خداوند تقیه را مشروع دانسته و آن را برنامه حرکت مسلمانان در برابر فشار و شکنجه دشمنان قرار داده است. با این تأکیدهای قرآن و گفتار تفاسیر، دیگر نمی‌توان تقیه را امری خلاف شرع و قرآن و سنت را منزه از آن دانست.

نتیجه

براساس مباحث پیش‌گفته «تقیه» حکمی از احکام و موضوعات اسلامی است که راهکاری بسیار مفید و مؤثر در جهت پیشبرد اهداف مقدس انسانی و الهی در شرایط خاص می‌باشد و مربوط به مذهب خاصی نبوده بلکه مفسران و فقهای امامیه و غیر امامیه با استناد به آیات قرآن، مشروعیت آن را استنباط نموده و آن را امری مجاز و داخل در متن دین دانسته‌اند.

تفسران و فقهای امامیه برخلاف اهل سنت در مفهوم تقیه توسعه داده و آن را به مواردی که بیمی در کار نباشد اما مصلحت، انجام آن را ایجاب نموده باشد، بسط داده‌اند. اما اهل سنت آن را مقید نموده و احکام آن را تحت عناوینی چون اضطرار و اکراه و دروغ مصلحتی مطرح نموده و جواز یا وجوب آن را به زمانی که در آن بیم شدید و یا اکراه و اجبار وجود داشته باشد، وابسته ساخته‌اند. اهل سنت در برخی از موارد، پا را فراتر نهاده و برخی از محروماتی که قابل چشم پوشی نیستند - مانند زنا و قتل - را نیز در مقام تقیه جایز شمرده‌اند.

با نظر به آیات قرآن چنین می‌توان گفت که اسلام به عنوان آیینی جامع و فراگیر و فقه اسلام به عنوان فقهی انعطاف‌پذیر، برای پیروان خویش راهکارهایی قرار داده است که در شرایط دشوار،

راهگشای رهروان صادق باشد. با توجه به این نگرش است که اهل سنت تقدیم را، فی الجمله و به سان جان پناه پذیرفته اما شیعه آن را بالجمله و به تبع فرمایش امامان معصوم به سان یک جان پناه و بلکه به عنوان یک عبادت برتر که مسلمانان را از گزند حوادث نگاه می‌دارد؛ پذیرفته است.

بنابراین نتیجه تطبیقی این مقاله این است که تقدیم سپری است که عقل سلیم در مقابل خطرهای مهیک از آن بهره جسته و علاوه بر آنکه جواز عرفی و اجتماعی دارد، شرع نیز - که عقل کل است - آن را امضا و تأیید نموده و بر همگان وظیفه دانسته است.

منابع و مأخذ

- قرآن کریم، ترجمه محمدعلی رضایی اصفهانی.
- آلوسی، ۱۴۰۵ق، روح المعانی فی تفسیر القرآن و السیع المثانی، بیروت، دار احیاء التراث العربي.
- ابن جوزی، ۱۴۰۵ق، الأذکیاء، بیروت، دار الكتب العلمية.
- ———، ۱۴۰۷ق، زاد المیسر فی علم التفسیر، بیروت، المکتب الاسلامی.
- ابن حجر عسقلانی، ۱۴۰۶ق، فتح الباری بشرح صحیح البخاری، بیروت، دار احیاء التراث العربي.
- ابن عربی، ۱۳۹۲ق، حکام القرآن، بیروت، دار المعرفة.
- ابن عطیه اندلسی غرناطی، ۱۴۰۷ق، المحرر الوجیز فی تفسیر الكتاب العزیز، تحقیق المجلس العلمی بفاس، بی جا، بی نا.
- ابن فارس، احمد، بی تا، معجم مقاييس اللغة، قم، مکتب الاعلام الاسلامی.
- ابن منظور، جمال الدین محمد بن مکرم، ۱۴۰۸، لسان العرب، قاهره، دار المصیریه.
- اطفیش، محمد بن یوسف، ۱۴۰۶ق، تیسیر التفسیر للقرآن الکریم، عمان، وزارة التراث القومی و الشفافی التابعة لسلطنة عمان.
- امام خمینی، سید روح الله، ۱۳۷۸، الرسائل العشره (رساله التقیة)، تهران، عروج.
- ———، ۱۳۸۴، تفسیر و شواهد قرآنی در آثار امام خمینی، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- ———، ۱۳۷۶، تصریرات کتاب البیع، محمدحسن قدیری، تهران، عروج.

- ———، ۱۳۶۳، کشف اسرار، بی جا، بی نا.
- انصاری، مرتضی، ۱۳۷۵ ق، کتاب المکاسب (رسالۃ التصییہ)، تبریز، چاپخانه اطلاعات.
- جوادی آملی، عبدالله، ۱۳۸۷، تفسیر تستیم، قم، اسراء، چ دوم.
- حر عاملی، ۱۴۰۳ ق، وسائل الشیعه، تهران، المکتبة الاسلامیة، چ ششم.
- رازی، فخر الدین محمد بن عمر، ۱۴۰۸ ق، تفسیر الكبير، دار احیاء التراث العربي.
- زبیدی، سید محمد مرتضی، ۱۴۰۹ ق، تاج العروض من جواهر القاموس، بیروت، مکتبة الحیا.
- سرخسی، شمس الدین، ۱۴۰۶ ق، المبسوط، بیروت، دار المعرفة.
- شافعی، محمد بن ادريس، ۱۴۰۰ ق، احکام القرآن، بیروت، دار الكتب العلمیه.
- الشملاوی، علی، بی تا، التقییه فی اطاراتها الفقهی، بی جا، بی نا.
- شوکانی، محمد بن علی، ۱۹۹۶ م، فتح الثدیر الجامع بین فتنی الروایة و الدرایة من علم التفسیر، بیروت، دار المعرفة.
- طباطبائی، سید محمد حسین، ۱۴۱۷ ق، المیزان فی تفسیر القرآن، بیروت، مؤسسه أعلمی.
- طبرسی، فضل بن حسن، ۱۳۷۲، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تهران، ناصر خسرو.
- طبری، محمد بن جریر، بی تا، جامع البیان عن تأویل القرآن، تحقیق محمود محمد شاکر، دار المعارف، مصر.
- طوسمی، محمد بن حسن، بی تا، التبیان فی تفسیر القرآن، بیروت، دار احیاء التراث العربي.
- العمیدی، ثامر هاشم، ۱۳۷۷، تقویه از دیدگاه مذاهب و فرقه‌های اسلامی غیر شیعی، ترجمه سید محمد صادق عارف، مشهد، بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی.
- الفرغانی الحنفی، ۱۴۰۶ ق، فتاوی قاضیخان، مطبوع بهامش الفتاوی الهندیه، بیروت، دار احیاء التراث العربي.
- قاسمی، محمد جمال الدین، ۱۳۹۸ ق، محاسن التأویل، دار الفکر.
- قمی مشهدی، محمد بن محمد رضا، ۱۴۰۷ ق، کنز الدقائق و بحر الغرائب، تحقیق مجتبی عراقی، قم، جامعه مدرسین.
- قرطبی مالکی، ابو عبدالله محمد ابن احمد، ۱۴۰۵ ق، الجامع لاحکام القرآن، دار احیاء التراث العربي.

- فربانی لاهیجی، زین العابدین، ۱۳۸۰، *تفسیر جامع آیات الاحکام*، قم، سایه، چ دوم.
- کلینی، محمد بن یعقوب، ۱۳۸۸ ق، *الكافف*، تهران، الاسلامیة.
- کیا هراسی، ۱۳۸۲ ق، *احکام القرآن*، بیروت، دار الكتب العلمیه.
- مالک بن انس، بی تا، *المدویة الكبرى*، مصر، مطبعة السعادة.
- ———، ۱۳۸۲ ق، *الموطأ*، بیروت، دار القلم.
- ماوردی، ابوالحسن، ۱۴۰۶ ق، *النکت و العیون*، بیروت، دار الكتب العلمیه.
- منقی هندی، ۱۴۰۵ ق، *کنز العمال*، بیروت، مؤسسه الرسالة.
- مجلسی، محمد باقر، ۱۳۶۶، *بحار الانوار*، تهران، المکتبة الاسلامیة.
- مراغی، محمد مصطفی، ۱۹۸۵ م، *تفسیر المراغی*، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- مغنية، محمد جواد، ۱۳۸۸، *تفسیر الكافف*، بی جا.
- مفید، محمد بن محمد بن نعمان، ۱۳۶۳ ش، *تصحیح الاعتقاد بصواب الانتقاد*، تعلیق هبة الدین شهرستانی، قم، منشورات رضی.
- مکی العاملی، محمد بن جمال الدین (شهید اول)، ۱۹۸۰ م، *القواعد و الفوائد*، تحقیق عبدالهادی حکیم، نجف اشرف، منشورات جمیعہ منتدى النشر.
- مکارم شیرازی، ناصر و همکاران، ۱۳۸۶، *تفسیر نمونه*، تهران، انتشارات دار الكتب الاسلامیه.

